

1. Головне управління статистики у Полтавській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** [www.poltavastat.gov.ua/](http://www.poltavastat.gov.ua/)
2. Головне управління статистики у Сумській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sumy.ukrstat.gov.ua/>
3. Головне управління статистики у Харківській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kh.ukrstat.gov.ua/>
4. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія та практика) / А.І. Доценко. – К.: «Фенікс», 2010. – 536 с.
5. Офіційний портал Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmist.html>

УДК 911.3

## СУЧАСНИЙ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

*Л.Б. Заставецька*

*zast.lesia@gmail.com*

*Тернопільський національний університет імені В. Гнатюка,  
м. Тернопіль, Україна*

*Т.Б.Заставецький*

*zast@ukr.net*

*Тернопільський національний університет імені В. Гнатюка,  
м. Тернопіль, Україна*

Адміністративно-територіальний устрій – це поділ території на адміністративні одиниці. Територія Тернопільської області та її межі визначені після 4 грудня 1939 р., коли вона була утворена у складі Української РСР. Область була поділена на 38 адміністративних районів, окремою територіальною одиницею був м. Тернопіль. Цей поділ існував і в післявоєнний період до 1959 року, після нього були здійснені реформи адміністративно-територіального устрою: розформовано низку районів, сформовано нові. Відбулася також реорганізація поселень, ліквідація хуторів як «неперспективних» поселень. Це відбувалося шляхом об'єднання великих сіл з малими, включення сіл у межі міст чи селищ міського типу (за 1976–1980 роки кількість сіл зменшилася удвічі). Зменшилась і кількість адміністративних районів, уже в 90-их роках ХХ ст. їх було 16. У 1991 р. було створено Підгаєцький район із частин Бережанського і Тербовлянського районів, відтоді в Тернопільській області – 17

адміністративних районів (табл. 1). Вони дуже відрізняються за площею території, кількістю населення, числом і величиною поселень, кількістю сільрад та ін.

Найбільшу територію займають Борщівський, Гусятинський, Зборівський, Терехівський, Кременецький, Чортківський райони, вони утворені навколо міст. Найменшу територію мають Підгаєцький, Лановецький, Заліщицький і Бережанський райони.

В області є населених пункти, з них села, 18 міст і 17 селищ міського типу. Державну і адміністративну владу забезпечують ОДА і обласна рада, 17 районних державних адміністрацій і районних рад, 18 міських, 17 селищних і 580 сільських рад.

Таблиця 1

**Основні показники адміністративно-територіальних районів  
Тернопільської області станом на 1 січня 2017 року\***

Назва району	Площа, км <sup>2</sup>	Відхилення від середнього показника, км <sup>2</sup>	Кількість населення, тис. осіб	Кількість поселень	Відхилення від показника середньої щільності	Кількість сільрад*	Середня кількість сіл в 1 сільраді
Бережанський	661	-152	21154	58	-28387	25	2
Борщівський	1006	193	67044	73	17503	42	2
Бучацький	802	-11	63534	59	13993	37	2
Гусятинський	1016	203	59957	65	10416	39	2
Заліщицький	684	-129	46639	55	-2902	35	2
Збараський	863	50	57607	77	8066	36	2
Зборівський	977	164	41484	92	-8057	42	2
Козівський	694	-119	37922	55	-11619	31	2
Кременецький	918	105	46926	69	-2615	38	2
Лановецький	632	-181	29579	53	-19962	26	2
Монастирський	558	-255	27826	48	-21715	30	1
Підволочиський	837	24	42313	62	-7228	34	2
Підгаєцький	496	-317	18367	37	-31174	21	1
Терехівський	1130	317	65498	78	15957	41	2
Тернопільський	749	-64	67231	58	17690	38	2
Чортківський	903	90	44618	57	-4923	43	1
Шумський	838	25	33380	61	-16161	32	2
Всього	13823	-	1059200	1057	-	580	

\*за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

\*\*дані на 1.01.2015 р.

Згідно з процесами децентралізації влади в Україні, яка відбувається з 2015 р. після прийняття Законів України «Про співробітництво територіальних громад» і «Про добровільне об'єднання

територіальних громад», в області розпочався перший етап реформування системи адміністративно-територіального устрою. Він полягає в утворенні нових одиниць – територіальних громад замість сілрад. Такі громади – це «це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр» [15].

Формування територіальних громад має відбуватися на основі передачі найширшого переліку владних повноважень на низовий рівень системного управління. При цьому важливим є дотримання принципів субсидіарності і добровільності.

Чіткий розподіл повноважень між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, який передбачений проектом Закону України «Про територіальний устрій України» (2014), сприятиме децентралізації функцій у поселеннях різних територіальних громад. У територіальній громаді люди отримуватимуть щоденні послуги з освіти, дошкільного виховання, первинну медичну допомогу, здійснюватимуть благоустрій території, побутове забезпечення, санітарний контроль, займатимуться використанням землі та охороною довкілля.

Збільшення території нових територіальних громад за рахунок об'єднання земельних масивів декількох сіл дозволить надати таким системам фінансову автономію, бюджетні трансферти і тим самим забезпечити їхній комплексний соціально-економічний розвиток. Отже, територіальні громади функціонуватимуть як цілісності (кластери), в межах яких люди забезпечуватимуть соціально-економічний розвиток на основі ефективного використання місцевих ресурсів.

Збільшення території територіальних громад порівняно з сучасною, дозволить надати цим системам фінансову допомогу, бюджетні трансферти і тим самим забезпечити вищий рівень життя людей. А проблема збільшення відстаней між поселеннями у громаді за сучасних умов може бути подолана шляхом використання сучасних засобів зв'язку та комп'ютерних технологій, розвитку транспорту.

У процесі поступового переходу до засад суспільства з ринковою економікою в Україні змінюється управлінська модель соціально-економічним розвитком. Згідно з нею, органи місцевого самоврядування повинні мати широку автономію для виконання своїх функцій, це зафіксовано як у вітчизняному законодавстві, так і у Європейській хартії місцевого самоврядування. У хартії місцевого

самоврядування, що прийнята в Україні у 1997 р. (у 1985 р. – прийнята Радою Європи), зазначено, що «повноваження, якими наділені органи місцевого самоврядування, як правило, мають бути повними і виключними. Вони не можуть скасовуватись чи обмежуватись іншим, центральним або регіональним органом, якщо це не передбачено законом» (п. 4, ст. 4). А це потребує чіткої регламентації повноважень центральної і місцевої влади. Звідси, управління окремими територіями і населеними пунктами – це постійне протиборство централізації і децентралізації влади.

Важливою проблемою є обґрунтування геопросторової організації територіальних громад. На це вказують вчені В. Джаман, М. Дністрянський, М. Долішній, А. Доценко, В. Євтух, О. Кучабський, В. Лажнік, П. Луцишин, П. Надолішній, Л. Немець, В. Нудельман, Я. Олійник, А. Степаненко, О. Шаблій, Л. Шевчук та ін. Однак реалізація першого етапу реформи, що здійснюється за «Методикою формування спроможних територіальних громад» [14] не завжди враховує ці принципи. Досі незрозуміло, які критерії щодо величини громад закладені у даному документі, не визначені чітко підходи до формування центрів сільських громад, а також функції поселень у громаді. Не завжди дотримуються принципів територіальної доступності, розселенського та ін. А це породжує низку нових проблем, які можуть бути вирішені у процесі реформування. Розглянемо особливості формування нових (діездатних) громад у аграрному регіоні – Тернопільській області. До початку реформування (2014 р.) тут нараховувалось 580 сільрад, 17 селищних і 18 міських рад, які були основними ланками адміністративно-територіального устрою області. Дослідження людності та рівня розвитку цих одиниць дозволило обґрунтувати можливість створення 135 територіальних громад (Заставецька Л., 2013) згідно з досвідом європейських країн.

У сучасних умовах органи влади запропонували свої підходи до формування територіальних громад, які нерідко не враховують особливостей розселення людей та тих соціально-економічних зв'язків, що вже склалися між поселеннями, транспортну доступність між центром та іншими поселеннями громади тощо. Це породжує низку проблем функціонування територіальних громад, взаємодії між ними. На початок 2017 р. у Тернопільській області утворено 26 громад. Вони дуже відрізняються за своїм ресурсним потенціалом, а особливо за розмірами території і кількістю жителів, рівнем розвитку виробничої і соціальної інфраструктури (табл. 2, 3). Найбільший

потенціал для соціально-економічного розвитку мають громади, які утворені шляхом об'єднання населених пунктів навколо міста чи селища міського типу, тобто міські і селищні громади. Так, на початку 2017 року найбільшою за кількістю жителів були Тербовлянська міська (30 тис. осіб) Підволочиська селищна (21,4 тис. осіб), які об'єднали відповідно 13 і 16 сільрад. Найменшими в області є Лопушненська (1,8 тис. осіб), Озерянська (2,3 тис. осіб), Колодненська (3,1 тис. осіб) сільські громади. Вони створилися шляхом об'єднання двох сільрад навколо села з відносно більшим соціально-економічним потенціалом.

В області планується сформувати ще 10 територіальних громад. Існують проблеми формування таких громад навколо м. Тернопіль. Важливо при цьому дотримуватись принципів територіальної єдності та добровільності, територіальної цілісності.

Таблиця 2

**Групування територіальних громад Тернопільської області за кількістю жителів, на початок 2017 року\***

Кількість населення, тис. осіб					
до 2,0	2,1-5,0	5,1-10,0	10,1-15,0	15,1-20,0	понад 20,0
Лопушненська	Озерянська Заводська Козлівська Байковецька Білобожницька Колодненська Новосілківська Скориківська	Почаївська Гусятинська Коропецька Микулинецька Васильковецька Золотниківська Іванівська Коліндянська Озернянська	Золотопо- тіцька Скала- Подільська Велико- гаївська	Скалат- ська Шумська Мельнице- Подільська	Тербов- лянська Підволо- чиська

\* за даними Офіційного українського державного сайту «Децентралізація влади»

Вже є дві громади навколо Тернополя – Байковецька і Великогаївська, які є дієздатними, бо об'єднують відповідно по 5 і 7 сіл, мають значну людність (табл 2) і соціально-економічний потенціал (виробничий, в т.ч. і земельний), зручне географічне положення (поблизу обласного центру, з якого у ці села винесені торговельні і складські приміщення, об'єкти виробничої та соціальної інфраструктури).

Громади дуже відрізняються за величиною території і земельним потенціалом. В умовах аграрного регіону земля є найважливішим

ресурсом, від її використання у великій мірі залежить соціально-економічний розвиток всієї громади.

Найбільші за територією громади склалися навколо міст і селищ міського типу – Шумська, Підволочиська, Мельнице-Подільська, Тербовлянська, Золотниківська (Золотники – селище міського типу у минулому). Але найбільший земельний потенціал мають ті громади, в яких найвищий показник площі території в розрахунку на 1 жителя, це – громади: Шумська, Озернянська, Колодненська, Тербовлянська та ін.

Великі громади мають і велику кількість поселень (табл. 3).

Таблиця 3

**Основні параметри територіальних громад Тернопільської області, на початок 2017 року\***

Громада	Площа, км <sup>2</sup>	Кількість населених пунктів	Кількість населення, осіб	Максимальна відстань до центра
Білобожнівська	74,3	6	3885	9
Байковецька	86,2	7	5614	19
Васильковецька	126,0	6	6322	7
Великогаївська	142,0	14	11187	20
Гусятинська	35,0	4	8391	9
Заводська	28,8	2	4463	4
Золотниківська	284,2	21	8204	25
Золотопотіцька	124,0	11	10914	9
Іванівська	110,0	5	4482	10
Козлівська	96,0	5	4648	14
Коліндянська	108,0	6	4696	16
Колодненська	79,0	5	2830	11
Коропецька	68,0	6	4900	6
Лопушненська	55,0	6	2317	7
Мельнице-Подільська	223,0	20	16206	23
Микулинецька	94,0	7	7993	17
Новосільська	92,0	8	3496	6
Озернянська	127,0	8	6366	7
Озерянська	57,0	5	2644	7
Підволочиська	350,0	23	19855	30
Почаївська	54,0	4	9455	11
Скала-Подільська	149,9	12	9660	15
Скалатська	224,0	16	14478	12
Скориківська	144,0	14	4066	17
Тербовлянська	399,0	26	30698	24
Шумська	499,0	36	21291	38

\* за даними Офіційного українського державного сайту «Децентралізація влади»

Так, понад 20 поселень об'єднані у Тербовлянській, Підволочиській, Мельнице-Подільській, Золотниківській територіальних громадах, а у Шумській – їх аж 36. Серед цих поселень багато малих із людністю до 500 жителів (передусім до 200 осіб), які відносяться до т.зв. «депресивних» сіл через невисокий рівень використання земельних ресурсів, нерозвинену інфраструктуру і обмежений людський потенціал (високу частку осіб старшого віку).

Переважає більшість громад мають чітко виражений центр, це передусім міські і селищні громади, більшість сільських. У них зосереджені заклади інфраструктури міжпоселенного значення, вони мають добру транспортну доступність до всієї території громади.

Однак, якщо пересічна відстань між центром і поселеннями у громаді області становить близько 10 км, то вже у Шумській деякі села віддалені від селища на 20–25 км, а одне – на 36 км. У Підволочиській і Золотниківській громадах найдальші села – на відстані 25–30 км, у Мельнице-Подільській – на 15–22 км. Великою мірою це можна пояснити тим, що центр громади не є її географічним центром, він зміщений до країв території. Це стосується і сільських громад – Байковецької, Колиндянської та ін.

Процес створення дієздатних територіальних громад, які, згідно з «Методикою формування спроможних громад», являтимуть собою «територіальні громади сіл (селищ, міст) які в результаті добровільного об'єднання здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці» [14], супроводжується низкою проблем їх геопросторової організації.

Передусім, це – проблеми формування меж нових громад, визначення їх соціально-економічних центрів і функцій кожного з поселень у громаді, взаємодії сусідніх територіальних громад, розподіл фінансових засобів членами громади та ін.

Найбільші проблеми у виділенні меж територіальних громад існують при об'єднанні сіл, що знаходяться на краях адміністративних районів. Нерідко поселення одного району мають краще транспортне сполучення і сформовані соціально-економічні зв'язки із поселеннями іншого району, ніж «свого». Так, с. Цнів Козівського району може бути об'єднано із селами Бережанського району, а села Велика

Плавуча, Глинна і Мала Плавуча цього ж району – із сусідніми селами Зборівського району. Таких прикладів багато, тому треба дуже уважно ставитись до формування території нових громад, встановлення їх меж на основі вже сформованих соціально-економічних зв'язків. Це становить проблему із визначенням центру громади, який нерідко може знаходитись і поза межами свого адміністративного району, а це породжує проблему вдосконалення меж адміністративних районів або відмову від районної ланки управління територіями.

Таблиця 4

**Соціальна інфраструктура територіальних громад Тернопільської області, на початок 2017 року\***

Громади	Кількість закладів соціальної інфраструктури, одиниць							
	Загальноосвітніх шкіл			ФАП	лікарень	амбулаторій	закладів культури	закладів фізичної культури
	I ст.	I-II ст.	I-III ст.					
Білобожнівська	-	2	1	5	-	1	7	1
Байковецька	-	4	1	5	-	1	6	4
Васильковецька	1	4	2	4	-	3	5	4
Великогаївська	1	2	3	14	1	-	14	5
Гусятинська	-	2	1	3	1	1	3	1
Заводська	-	1	1	1	-	1	2	2
Золотниківська	1	7	3	16	1	2	15	4
Золотопотіцька	4	3	4	9	1	2	8	4
Іванівська	-	3	2	3	-	2	4	
Козлівська	-	3	-	4	1	1	3	3
Коліндянська	1	2	2	4	-	2	5	4
Колодненська	1	2	1	3	-	2	3	1
Коропецька	3	1	1	5	1	1	4	2
Лопушненська	-	3	1	3	-	1	4	2
Мельнице-Подільська	4	5	5	16	1	4	20	5
Микулинецька	2	2	1	4	1	1	7	4
Новосільська	1	1	1	2	-	1	9	4
Озернянська	3	3	1	6	-	2	7	3
Озерянська	2	1	1	4	-	1	4	2
Підволочиська	2	9	6	17	1	4	35	12
Почаївська	1	1	1	2	1	1	2	2
Скала-Подільська	1	4	3	8	-	4	13	6
Скалатська	3	4	5	12	1	5	29	9
Скориківська	2	3	2	10	-	1	12	5
Теребовлянська	4	11	6	16	1	5	19	9



Шумська	5	13	7	32	1	3	41	9
---------	---	----	---	----	---	---	----	---

\* за даними Офіційного українського державного сайту «Децентралізація влади»

Окрема проблема – транспортна, виникає переважно у тих громадах, які об'єднують велику кількість сіл, нерідко невеликих, у яких сполучення ще не зовсім налагоджене. Такі громади формуються у північній і західній частинах області – Кременецькому, Шумському, Бережанському і Зборівському районах, які мають дисперсне розселення і в яких є по 8–9 сіл, переважно малих. У таких селах проживають переважно люди старшого віку, яким важко добиратися до центру громади по бездоріжжю.

Важливою проблемою є також розвиток всіх поселень громади, встановлення їх ролі у соціально-економічному розвитку території. Найбільший розвиток має бути передбачений для центрів громад, якими визначені великі села і селища міського типу. У них мають бути зосереджені важливі виробничі і соціальні об'єкти, що забезпечуватимуть населення роботою і різноманітними послугами. Такий пункт повинен мати добре транспортне сполучення із всіма селами громади, із районним центром. Це будуть своєрідні «полюси зростання», які стануть своєрідними центрами нових систем розселення і сфери територіального управління.

Інші поселення громади повинні також отримати соціально-економічний імпульс, позаяк вони не повинні стати «периферійними» у прямому значенні. У випадку нерозвитку в них неаграрних видів діяльності, невисокої транспортної доступності такі села можуть стати знелюдненими і поступово зліквідованими. Тому населені пункти у кожній громаді мають розвиватися відповідно до встановлених для них функцій, згідно з їх соціально-економічним потенціалом.

Ще однією проблемою, яка дуже гостро може проявитися у процесі функціонування територіальних громад, є збереження поселенської мережі. Вона зумовлена стійкою тенденцією до зменшення людності поселень, до занепаду сільських населених пунктів, послабленню між поселенських зв'язків. Для того, щоб нові системи функціонували оптимально, необхідно, у першу чергу, зберегти ту поселенську мережу, яка вже склалася. Формування територіальних громад, які охоплюватимуть територію декількох сільрад, вже само собою є чинником депресії (занепаду) т.зв. периферійних сіл. Існує загроза того, що люди все більше селитимуться у центральних селах, які зосереджуватимуть управлінські, виробничі, соціальні, інформаційні функції. А інші села, зважаючи на демографічну ситуацію та старіння

сільських жителів, поступово занепадатимуть. Щоб цього не сталося, необхідні заходи з боку держави і органів місцевого самоврядування щодо соціального розвитку всіх поселень та системи розселення загалом.

У процесі функціонування нових громад необхідна оптимізація територіальних організаційних закладів соціальної інфраструктури. У кожній громаді повинні бути базові школи і лікарні.

Як показують дослідження сучасної соціальної інфраструктури нових територіальних громад, майже у всіх з них є школи I-III ступенів, які можуть бути у майбутньому базовими. Тільки у половині громад є лікарні, передусім у міських і селищних громадах (крім Заводської, Скала-Подільської, Козлівської). А у тих громадах, де вони відсутні (табл. 3), необхідно їх створювати. Високий рівень забезпечення громад закладами культури, однак існують проблеми їх матеріального забезпечення та використання.

У забезпеченні населення громад різноманітними соціальними послугами важливим є співробітництво сусідніх територіальних громад, які можуть здійснювати реалізацію спільних проектів, поєднувати ресурси для вирішення певних завдань, які неможливо реалізувати однією громадою (будівництво інфраструктурних об'єктів, ремонт доріг та ін.).

#### **Список використаних джерел:**

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики / А. Г. Гранберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с.
3. Європейська хартія місцевого самоврядування : Міжнародний документ від 15.10.1985. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994\\_036](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036).
4. Заставецька Л. Б. Кластерний підхід у формуванні нових локальних систем розселення / Л. Б. Заставецька // Історія української географії. – Вип. 2(18). – 2008. – С.100–102.
5. Заставецька Л. Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: [монографія] / Л. Б. Заставецька. – Тернопіль: Вектор, 2013. – 332 с.
6. Заставецька О. В. Географічні засади формування територіальних громад у світлі нового адміністративно-територіального устрою України / О.В. Заставецька, Т. Б. Заставецький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія. – 2005. – №2. – С.10–13.
7. Конституція України // Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
8. Круль В. П. Ретроспективно-географічна основа екістичної характеристики

- регіону (історико-географічної зони Західної України) / В.П.Круль, Г. Я. Круль // Україна: географічні проблеми сталого розвитку: зб. наук. праць. – К. : ВГЛ Обрії, 2004. – Т.2. – С.252-254.
9. Кучабський О. Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення: [монографія] / О. Кучабський. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 316 с.
10. Мересте У. И. Современная география : вопросы теории / У. И. Мересте, С. Я. Ныммик. – М. : Мысль, 1984. – 296 с.
11. Мижевич М. Н. Территориальная общность как объект социального планирования / М. Н. Мижевич // Планирование социального развития городов. – М., 1975. – Вып.2. – С.55–56.
12. Олійник Я. Б. Економічний простір як дослідницька парадигма економічної географії і регіональної економіки: навчальний посібник / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: Принт-сервіс, 2013. – 140 с.
13. Офіційний український державний сайт «Децентралізація влади». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/>
14. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: постановою Кабінету Міністрів України № 214 від 8 квітня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>
15. Про співробітництво територіальних громад: Закон України № 1508-18 від 17.06.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>
16. Територіальна громада як базова ланка адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перспективи реформування / [А. П.Павлюк, Д.І.Олійник, О.А. Баталов та ін.] – К.: НІСД, 2016. – 61 с.
17. Трофимов А. Н. Территориальная идентификация в географии и вернакулярные районы / А. Н. Трофимов, М. Д. Шарыгин, Н. Н. Исмагилов // Географический вестник. – 2008. – №1 (7). – С.5-12.
18. Хорев Б. С. Проблемы городов / Б. С. Хорев. – М. : Мысль, 1975. – 428 с.
19. Шкурін Г. Т. Кластерний принцип соціально-економічних відносин у підвищенні рівня життя сільського населення / Г. Т. Шкурін // Економіка АПК. – 2008. – № 2. – С. 124–129.
20. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский. – М. : Прогресс, 1969.
21. Parysek J. J. Podstawy gospodarki lokalnej / J. J. Parysek. – Posnan: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2001. – 240 s.